

اعتبارسنجی اهداف مطلوب انقلاب اسلامی در برنامه درسی دروس معارف اسلامی (صاحب‌نظران، اساتید، دانشجویان)

ابوالفضل خوشی*

چکیده

در بخش اول پژوهش با مطالعه اسناد و مدارک بالا دستی، اهداف مطلوب شناسایی گردید و داده‌ها موضوع‌بندی و به ۳۸۵ کد اولیه تقسیم گردید و از طریق مقوله‌بندی و موضوعات اساسی (Theme) اهداف مطلوب بر اساس منابع پژوهش در هشت محور کلی جمع‌آوری و ارائه گردید. در بخش دوم پژوهش که اعتبارسنجی اهداف مطلوب می‌باشد از روش کیفی و کمی استفاده گردید. روش فن دلفی انفرادی و جمعی (کنفرانس) برای دریافت نظریات صاحب‌نظران و اساتید مورد استفاده قرار گرفت و پس از اعتبارسنجی اهداف مطلوب توسط صاحب‌نظران، اهداف در ۹ محور کلی و در قالب ۱۹ سؤال پرسشنامه بیش از ۴۰۰ نفر دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران انجام گرفت و برای اولین مرتبه پس از سه دهه از انقلاب اسلامی اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی با مطالعه اسناد و مدارک بالادستی و اعتبارسنجی صاحب‌نظران و اساتید و دانشجویان در طول ۲ سال پژوهش کیفی و کمی از یافته‌های ارزشمند این پژوهش می‌باشد.

واژگان کلیدی

اعتبارسنجی، اهداف مطلوب، دروس معارف اسلامی، برنامه درسی.

مقدمه

دروس معارف اسلامی در طول سه دهه گذشته به لحاظ کمی و کیفی شاهد تغییرات گسترده بوده است. در حال حاضر گروه معارف اسلامی در بیش از ۴۰۰ واحد دانشگاهی با بیش از ۵۰۰۰ عضو هیئت علمی

khoshi46@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۲/۵/۲۵

*. استادیار و مدیر گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی بقیةالله (ع.ج)

تاریخ دریافت: ۹۲/۳/۱

تمام وقت و به طور خاص در دوره کارشناسی دانشگاه‌ها حدود ده درصد واحدهای آموزشی را شامل می‌شود. نیازسنجی برنامه درسی دروس معارف اسلامی با توجه به نیازهای اساسی دانشجویان در شرایط موجود و بررسی عناصر برنامه درسی دروس معارف اسلامی این امکان را فراهم می‌سازد که برنامه‌ریزان و سیاستگذاران این درس، عناصر برنامه درسی (اهداف، محتوا، روش تدریس، ارزشیابی، ...) آن طور که شایسته پاسخ‌گویی به نیازهای روز آمد دانشجویان می‌باشد سازماندهی نماید.

نیاز به ارائه اهداف مطلوب که فرآیند طراحی و مهندسی محیط یاددهی و یادگیری در بهترین شرایط را ایجاد نماید و زمینه رشد و پویایی در ارائه هدف، محتوا، تدریس و بازخوردهایی که از ارزشیابی حاصل شود از ضرورت‌ها و اهمیت بالای موضوع این تحقیق حکایت دارد.

بیان مسئله

نظام آموزش عالی ایران پس از انقلاب فرهنگی از سال ۱۳۶۳ تاکنون تحقق بخشی از اهداف آموزشی را بر عهده گروه‌های معارف اسلامی دانشگاه‌ها گذاشته شده است. به همین سبب پرداختن به مسائل و نیازهای دانشجویان در دروس معارف اسلامی و ارائه اهداف مطلوب یکی از نیازهای اساسی می‌باشد که تاکنون مورد غفلت واقع شده است.

اکنون با رشد مطالعات برنامه درسی در طی سال‌های گذشته و افزایش روند تحولات اجتماعی در جهت توسعه کشور لازم است که به میزان کارآمدی و اثربخشی دروس معارف اسلامی در ساختار نظام آموزش عالی کشور توجهی جدی صورت پذیرد. بدین منظور پرسش اساسی این پژوهش عبارت است از اینکه آیا برنامه درسی دروس معارف اسلامی در شرایط کنونی می‌تواند برآورنده اهداف تعیین شده برای این درس باشد؟ آیا این درس با شرایط کنونی می‌تواند برآورنده نیازهای اعتقادی و دینی برگرفته از اهداف نظام اسلامی باشد؟ برای پاسخ دهی به این سؤال‌ها لازم است که محقق به مسائل زیر به صورت اساسی پرداخته و آنها را تحلیل کند. این درس به چه میزان ناظر به نیازهای اعتقادی و دینی دانشگاهیان است؟ آیا اساساً بین نیازهای دانشگاهیان و اهداف دینی نظام آموزشی کشور در جهت طراحی الگوی برنامه درسی برای این درس تعارضی وجود دارد؟ آیا با توجه به یافته‌های علمی در قلمرو برنامه درسی می‌توان الگوی مناسبی را برای طراحی برنامه درسی دروس معارف اسلامی ارائه کرد؟ تجربه‌های گذشته در طراحی برنامه درسی دروس معارف اسلامی در طی سال‌های گذشته چه کاستی‌هایی را داشته است؟ برای سنجش نیازهای دانشگاهیان در دروس معارف اسلامی به چه شاخص‌ها و محورهایی باید توجه کرد؟ این شاخص‌ها و محورها تا چه حدی باید با ملاک‌های برنامه درسی و تا چه حدی با ملاک‌ها و شاخص‌های دینی تناسب و انطباق داشته باشند؟

روش پژوهش و دلایل انتخاب آن

به منظور دستیابی به اهداف در این تحقیق از روش ترکیبی (کیفی و کمی) استفاده شده است. در بخش

کیفی برای وسعت و تنوع بخشیدن به منابع گردآوری داده‌ها در مورد اهداف مطلوب از چندین روش کیفی استفاده شده است. در بخش کمی نیز با استفاده از تکنیک پرسشنامه، به بررسی دیدگاه‌های دانشجویان، در زمینه اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی پرداخته شده است. همچنین برای اعتبار بخشیدن به یافته‌های کیفی از فن دلفی انفرادی و جمعی برای دریافت نظرات صاحب‌نظران استفاده شده است.

۱. پژوهش کیفی

پژوهش کیفی راهی برای به دست آوردن بینش از طریق کشف معانی است. این بینش به معنای کشف رابطه علت و معلولی نیست، بلکه حاصل آن شناخت «کل» است. پژوهش کیفی مشتمل بر کنار هم قرار دادن اجزاء ادراک شده برای ساختن یک کل است و از طریق این فرآیند «معنا» ایجاد می‌شود. به گفته ادیب حاج باقری:

پژوهش کیفی فرایندی است که پژوهشگر سعی می‌کند تا به وسیله آن پیچیدگی‌های روابط متقابل بین پدیده‌ها را بهتر درک کند و با استفاده از روش‌های منظم درباره کنش‌ها و واکنش‌ها، اطلاعاتی را جمع‌آوری کند. درباره معنا و مفهوم آن می‌اندیشد و به نتیجه‌گیری‌هایی می‌رسد و می‌کوشد تا برخی از پدیده‌های انسانی را در موقعیت‌های طبیعی، توصیف، کشف و تحلیل نماید. (ادیب حاج باقری، ۱۳۸۹)

وقتی تمام جنبه‌های مربوط به یک پدیده، شناخته شده یا توسعه پیدا نکرده است، در صورتی که نیاز به درک عمیق پدیده باشد، روش کیفی روش مناسب‌تری برای بررسی چنین پدیده‌هایی است. (حافظ نیا، ۱۳۸۹)

این روش همچنین به توسعه و گسترش نظریه‌هایی که قبلاً وجود داشته است کمک می‌کند و مهم‌تر اینکه پژوهش کیفی روش مناسبی برای فهمیدن خواص و ابعاد مفاهیم و روابط بین آنها در شرایط مختلف است. (Strauss, 1998)

به دلیل فقدان اجماع در مورد اهداف مطلوب و برنامه درسی دروس معارف اسلامی در بعد مفاهیم و عناصر و مباحث نظری، در قسمت‌هایی از پژوهش از روش کیفی استفاده شده است. با توجه به اینکه پژوهش کیفی بهتر می‌تواند به روشن شدن وضعیت‌های ابهام‌آمیز کمک کند، روش پژوهش کیفی در طراحی اهداف مطلوب (معتبرسازی از دیدگاه صاحب‌نظران) برای این مطالعه انتخاب شد. در پرتو این پژوهش، پژوهشگر از زوایای گوناگون به تبیین ابعاد مختلف اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی پرداخته و ضمن روشن‌سازی حیطه‌های ابهام‌آمیز و ناشناخته اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی، بستری برای تولید الگوی جامع و مطلوب فراهم آورده است.

با ارائه الگوی مطلوب دروس معارف اسلامی، چارچوبی بدیع، روشمند و مفید فراهم می‌شود تا برنامه‌ریزان و اساتید دروس معارف اسلامی در رشته‌های مختلف دانشگاهی بتوانند در پرتو این اهداف، به تدوین برنامه درسی دروس معارف اسلامی متناسب با ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی، اقلیمی، رشته‌های مختلف دانشگاهی در جامعه

بپردازند و به بهبود کیفیت آموزش دروس معارف اسلامی کشور کمک کنند. بنابراین در این مطالعه برای وسعت و تنوع بخشیدن به منابع گردآوری داده‌ها در خصوص برنامه درسی دروس معارف اسلامی و پوشش دادن به ابعاد مختلف اهداف مطلوب مورد نظر از چندین روش کیفی استفاده شده است.

اسپیزیال و کارپنتر^۱ (۲۰۰۷) معتقدند که انتخاب روش پژوهش، تابع اهداف و سؤال‌های پژوهش است و در یک پژوهش کیفی ممکن است لازم شود پژوهشگر از چندین رویکرد کیفی برای بررسی پدیده مورد نظر استفاده کند. در پژوهش کیفی، اسناد و مدارک، نوشته‌ها و آثار، حکم داده‌ها را دارند که از جمع‌آوری، طبقه‌بندی، ارزیابی، مقایسه و تحلیل آنها، پژوهشگر می‌تواند مجهول را کشف کرده، فرضیه ارائه شده را ارزیابی کند. (حافظنیا، ۱۳۸۹) روش‌های کیفی که در این پژوهش استفاده شده عبارتند از: ۱. تحلیل محتوای کیفی؛ ۲. مرور نظام‌مند؛ ۳. مطالعه کتابخانه‌ای؛ ۴. روش دلفی.^۵

تعمد اساسی پژوهش‌های کیفی، بیان وقایع، کارکردها، هنجارها و ارزش‌ها از دیدگاه مشارکت‌کنندگان است. لذا برای کشف تجارب اساتید و صاحب‌نظران، در زمینه وضعیت اهداف آموزش دروس معارف اسلامی از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. در واقع، انتخاب روش تحلیل محتوای کیفی در این مرحله از پژوهش به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا معنای شکل گرفته از اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی در حین پژوهش را به دنیای درونی و تجارب مشارکت‌کنندگان در پژوهش (اساتید و دانشجویان) کشف و توضیح دهد.

برای تبیین اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی از منابع ملی و بین‌المللی ارائه و از شیوه مرور نظام‌مند استفاده شده است. دلیل استفاده از روش مرور نظام‌مند این است که به کمک آن می‌توان شواهد و نتایج موجود در تحقیقات بین‌المللی در خصوص اهداف مطلوب آموزش عالی و دروس معارف اسلامی را با جستجوی نظام‌مند جمع‌آوری کرد و یک نمای جامع از آنها به دست آورد. به بیان دیگر، مرور نظام‌مند این امکان را برای ما فراهم می‌کند که از مجموع نتایج و تجارب منعکس شده در تحقیقات مربوط به آموزش دروس معارف اسلامی که حاصل تلاش محققان در سطح ملی و بین‌المللی است، به منظور غنا بخشیدن به اهداف مطلوب پیشنهادی خود استفاده کنیم.

از سوی دیگر قاعدتاً نتایج مرور منابع بین‌المللی نمی‌توانست اطلاعاتی در مورد دروس معارف اسلامی مبتنی بر مبانی اعتقادی و ارزشی جامعه ما ارائه دهد، لذا برای داشتن نگاهی بومی در طراحی الگوی برنامه درسی دروس معارف اسلامی، لازم بود مبانی و اصول این اهداف مطلوب را مبتنی بر ویژگی‌های اسلامی و فرهنگی خودمان لحاظ کنیم. بدین منظور با استفاده از روش مطالعه کتابخانه‌ای، شواهد موجود در مطالعه

1. Speziale , Carpenter.
2. Qualityative content analysis.
3. Systematic review.
4. Literature review.
5. Delphi.

اسناد و مدارک مصوب و بالادستی و اهداف تربیت در نظام تربیتی اسلام و دیدگاه امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری و متون معتبر اسلامی جمع‌آوری و تحلیل شد و این شواهد در طراحی اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی مورد توجه لازم قرار گرفت.

۲. پژوهش کمی

در بخش پژوهش کمی وضعیت نیازهای دانشجویان نسبت به دروس معارف اسلامی تبیین و شناسایی می‌گردد. روش پژوهش، کمی و تحلیل داده‌ها است.

مرحله تفسیر: برای ساخت ابزار تحقیق (پرسشنامه و ...) استفاده شده است. این مرحله شامل واریسی اطلاعاتی است که در مرحله اول پژوهشگر به توصیف آن پرداخته است.

مرحله همجواری: طی این مرحله اطلاعاتی را که در مراحل اولیه بررسی شده‌اند، طبقه‌بندی شده و پهلوی هم قرار می‌گیرند و چارچوبی فراهم می‌شود که راه برای مرحله بعدی، یعنی مقایسه تشابهات و تفاوت‌های پدیده مورد تحقیق هموار می‌شود. بر اساس مفاهیم نسبت به ساخت ابزار تحقیق اقدام شده و سپس برای اعتباربخشی و روایی به روش دلفی نظرات کارشناسان و صاحب‌نظران دروس معارف اسلامی به منظور تعیین نهایی اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی برای اعتباربخشی به اهداف مطلوب پیشنهادی استفاده شده است.

مرحله مقایسه: در این مرحله مسئله تحقیق به صورت دقیق با توجه به تفاوت‌ها و تشابهات مورد بررسی قرار می‌گیرد و رد یا قبول فرضیه تحقیق در این مرحله امکان‌پذیر است. (زارعی زوارکی، ۱۳۸۶)

زارعی زوارکی در رابطه با ماهیت تحقق توصیفی، می‌نویسد:

تحقق توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آن توصیف کردن شرایط با پدیده‌های مورد بررسی است. اجرای تحقیق توصیفی می‌تواند صرفاً برای شناخت بیشتر شرایط موجود یا باری دادن به فرآیند تصمیم‌گیری باشد. (زارعی زوارکی، ۱۳۸۶)

در بخش کمی این پژوهش بر اساس طبقه‌بندی دلاور (۱۳۸۵) از روش زمینه‌ای و بر اساس طبقه‌بندی گالبرگ و گال (۱۳۸۳) از روش توصیفی با به کارگیری شیوه دلفی در جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. نیازسنجی از دانشجویان در این پژوهش بر اساس روش الگوی کلاین که روشی قیاسی هدف‌محور است، ملاک عمل بوده است.

انواع تکنیک‌ها برای نیازسنجی آموزشی وجود دارد که یکی از آنها تکنیک دلفی است. این روش به صورت توافق‌محور در نیازسنجی است و اساس کار این تکنیک آن است که در صدد جمع‌آوری و ایجاد توافق بین نظرات و عقاید افراد مختلف در ارتباط با مسئله و نیاز خاصی است. در واقع این روش به سراغ افراد صاحب نظر می‌رود و به صورت حضوری و یا غیر حضوری، از آنها در مورد یک نیاز خاص سؤال می‌کند

و در مراحل پایانی، اشتراکات این نظرات، استخراج شده تا نیاز به طور مشخص معلوم شود. در این پژوهش در مرحله طراحی اهداف مطلوب پیشنهادی از آن استفاده شده است.

فن دلفی یکی از روش‌های اتفاق‌محور در نیازسنجی است. دلفی فرآیند ارتباط یک گروه ساختاردار است که برای به دست آوردن یک اتفاق نظر از گروه کارشناسان طراحی شده است. نظرات و قضاوت کارشناسان به وسیله پرسش‌نامه‌هایی، همراه با خلاصه‌ای از بازخوردهای به دست آمده از پاسخ‌های افراد از دوره‌های قبلی (راندهای قبلی) در دورها بین افراد پخش می‌شود. در حین فرآیند دلفی افراد پانل فرصت بازنگری نظرات خود و ارزشیابی نظرات سایرین را دارند و در مخالفت، دلایل خود را ذکر می‌کنند. این شیوه برای شناسایی نقش‌های حرفه‌ای ارزیابی، ارزیابی نیازهای آموزشی و محتوای برنامه درسی، تعیین اولویت‌های تحقیقاتی، تعیین برون‌داده‌های آموزشی مناسب و حیطه‌های یادگیری اصلی، برنامه‌ریزی یک مؤسسه، بررسی موانع اجرا، علل موفقیت و یا عدم موفقیت یک برنامه برای پیش بینی وقایع آینده استفاده می‌شود. (یوسفی، ۱۳۸۸) در این نوع مطالعه افراد صاحب نظر به روش نمونه‌گیری غیر احتمالی انتخاب می‌شوند. نمونه‌گیری و تعداد نمونه‌ها در این مطالعه تا وقتی ادامه خواهد داشت که اتفاق نظر در مورد موضوع مورد مطالعه به روش دلفی حاصل شود.

بنابراین، مطالعه حاضر از نوع پژوهش ترکیبی (کمی و کیفی) است که در روش کیفی با مراجعه به اسناد و متون، برای دستیابی به اطلاعات موجود در رابطه با موضوع تحقیق پرداخته شده است و در اعتباربخشی به اهداف مطلوب پیشنهادی از فن دلفی استفاده شده است و در روش کمی از ابزار پرسشنامه برای دریافت نظرات دانشجویان استفاده شده است.

جامعه آماری پژوهش

جامعه آماری

جامعه آماری این تحقیق را دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران تشکیل می‌دهند شامل دوره تحصیلی: ۱. کاردانی، ۲. کارشناسی، ۳. کارشناسی ارشد، ۴. دکتری حرفه‌ای، ۵. دکتری تخصصی (Ph.D). مقصود از دانشگاه‌های شهر تهران شامل: دانشگاه‌های وابسته به وزارت علوم تحقیقات و فناوری و همچنین وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و دانشگاه آزاد اسلامی می‌باشد. رشته‌های تحصیلی در چهار گرایش اصلی ۱. علوم انسانی، ۲. فنی مهندسی، ۳. علوم تجربی، ۴. هنر در جامعه آماری مورد نظر بوده است.

جدول (مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۱۳۸۹) مربوط به دانشگاه‌های شهر تهران به تفکیک ۲۳ واحد دانشگاهی دولتی و ۸ واحد دانشگاهی، دانشگاه آزاد اسلامی همراه با تعداد دانشجو در هر مقطع و هر دانشگاه تقدیم می‌گردد.

حجم جامعه مورد مطالعه دانشگاه‌های شهر تهران ۳۴۵۲۱۱ نفر و بر اساس دوره تحصیلی و سهم درصدی هر دوره تحصیلی در حجم جامعه آماری به تفکیک در جدول ذیل آمده است.

حجم جامعه مورد مطالعه

ردیف	دوره تحصیلی	تعداد دانشجو	درصد مربوط به دوره تحصیلی از حجم کل جامعه
۱	دوره کاردانی	۲۲۱۰۴	۶/۴۰
۲	دوره کارشناسی	۲۱۷۸۳۰	۶۳/۱۰
۳	دوره کارشناسی ارشد	۷۴۴۹۶	۲۱/۵۸
۴	دوره دکتری حرفه‌ای	۱۲۱۰۶	۳/۵۱
۵	دوره دکتری تخصصی	۱۸۶۷۵	۵/۴۱
	جمع	۳۴۵۲۱۱	۱۰۰

روش نمونه‌گیری^۱

۱. نمونه‌گیری کیفی

در پژوهش‌های کیفی از نمونه‌گیری هدفمند استفاده می‌شود؛ چراکه هدف، انتخاب افرادی است که منبع غنی از اطلاعات باشند تا بتوانند فعالانه در مطالعه شرکت کرده و پژوهشگر را در درک بهتر متغیرهای پژوهش کمک کنند. (Burns, 2005) در روش نمونه‌گیری هدفمند، نمونه‌ها بر اساس معیارهای ورود به مطالعه و به صورت تدریجی تا رسیدن داده‌ها به اشباع انتخاب می‌شوند. (Strauss, 1998) روش انتخاب مشارکت‌کننده‌ها در این پژوهش بر اساس تجربه و تخصص مشترک آنان، راجع به موضوع پژوهش صورت گرفت.

در تحقیقات کیفی حجم نمونه از قبل امکان‌پذیر نبوده است، بلکه در خلال مطالعه مشخص می‌گردد؛ یعنی پژوهشگر تا رسیدن به اشباع داده‌ها، به نمونه‌گیری ادامه می‌دهد و مصاحبه تا زمانی ادامه دارد که هیچ داده جدیدی به داده‌های قبلی اضافه نشود. (Burns, 2005)

هیچ معیار یا قانون ثابتی در مورد تعداد مشارکت‌کنندگان در پژوهش کیفی وجود ندارد. در واقع پژوهشگران کیفی نگران تعمیم مسئله نیستند، بلکه می‌خواهند به درک عمیق و کلی پدیده مورد نظر برسند. (Salsale, 2007) در این مطالعه نیز ابتدا داده‌های حاصل از هر مصاحبه کدگذاری می‌گردید و سپس مصاحبه بعدی انجام می‌گرفت، بعد از انجام ۱۸ مورد مصاحبه، به دلیل اشباع داده‌ها و عدم استخراج کد جدید نمونه‌گیری در بُعد طراحی اهداف مطلوب، مصاحبه‌ها خاتمه یافت.

۱. در این پژوهش روش نمونه‌گیری، تصادفی طبقه‌ای است.

مشخصات دموگرافیک صاحب‌نظران

میانگین سنی	۴۹ سال
میانگین سابقه کار	۲۰ سال
جنسیت	۱۷ مرد و ۱ زن
رتبه علمی	استاد ۱، دانشیار ۳، استادیار ۱۱، مربی ۳
تعداد شرکت کنندگان	۱۸ نفر از اساتید و صاحب‌نظران معارف اسلامی

۲. نمونه‌گیری کمی

حجم نمونه به دو عامل کلیدی بستگی دارد: درجه دقت مورد نظر برای نمونه و میزان تغییر در جامعه آماری بر حسب خصوصیات اصلی مورد مطالعات. (دواس، ۱۳۸۹) البته در کنار این دو عامل باید هزینه‌ای که برای آمارگیری در نظر گرفته شده است را نیز مورد توجه قرار داد.

حجم نمونه بر اساس مدل مورگان، متناسب با حجم جامعه آماری این تحقیق که دانشجویان شاغل به تحصیل در دانشگاه‌های شهر تهران به تعداد ۳۴۵۲۱۱ نفر می‌باشد تعیین می‌گردد:

$$(P - 1) + X^2 P (1 - P) / d^2 (N - S) = X^2 NP (1$$

بر اساس جدول تعیین نمونه مورگان، در صورتی که حجم جامعه آماری بالاتر از ۷۵ هزار نفر تا یک میلیون نفر باشد حجم نمونه ۳۸۴ نفر تعیین می‌گردد، لذا به دلیل اینکه طبقات حجم جامعه آماری و حجم نمونه در این تحقیق دوره (مقطع) تحصیلی دانشجویان می‌باشد به شرح ذیل درصد سهم هر دوره تحصیلی در حجم نمونه تعیین شده است.

درصد سهم هر دوره تحصیلی در حجم نمونه

ردیف	دوره تحصیلی	تعداد دانشجو	درصد مربوط به دوره تحصیلی از حجم نمونه	تعداد مربوط به دوره تحصیلی از حجم نمونه
۱	دوره کاردانی	۲۲۱۰۴	۶/۴۰	۲۵
۲	دوره کارشناسی	۲۱۷۸۳۰	۶۳/۱۰	۲۴۲
۳	دوره کارشناسی ارشد	۷۴۴۹۶	۲۱/۵۸	۸۳
۴	دوره دکتری حرفه‌ای	۱۲۱۰۶	۳/۵۱	۱۳
۵	دوره دکتری تخصصی	۱۸۶۷۵	۵/۴۱	۲۱
	جمع	۳۴۵۲۱۱	۱۰۰	۳۸۴

شیوه نمونه گیری

۱. با توجه به رشته و مقطع تحصیلی

در این تحقیق، از حجم نمونه بر اساس مدل مورگان متناسب با حجم جامعه آماری استفاده شده است. به این ترتیب که دانشگاه‌ها بر حسب رشته تحصیلی به چهار دسته علوم انسانی، فنی و مهندسی، علوم تجربی، هنر که دارای ساخت تقریباً همگن و متجانس می‌باشند تقسیم شده‌اند.

همچنین در رابطه با مقطع تحصیلی افراد نمونه به پنج گروه کاردانی، کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری حرفه‌ای، دکتری تخصصی (Ph.D) از یکدیگر تفکیک شدند.

بدیهی است در این روش نمونه‌گیری، تعداد نمونه در هر رشته و مقطع تحصیلی به اندازه نسبت (یا سهم) آن در کل جامعه آماری است.

به طور مثال: دوره دکتری تخصصی با تعداد ۱۸۶۷۵ نفر به میزان ۵/۴۱ درصد از سهم حجم نمونه را به دست آورده است که تعداد آنان ۲۱ نفر را شامل می‌شود.

۲. با توجه به منطقه جغرافیایی

در این قسمت از نمونه‌گیری، از روش تصادفی طبقه‌ای استفاده خواهد شد. در روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای اصولاً جامعه به چند بلوک و یا طبقه بزرگ تقسیم می‌شود و سپس این طبقه‌ها، طبقه‌های فرعی را تشکیل می‌دهند.

وقتی چند طبقه و یا بلوک بزرگ به عنوان نمونه با روش تصادفی انتخاب می‌شود تمام افراد آن بلوک یا طبقه جزو نمونه محسوب می‌شوند.

در مورد تهران - که قلمرو جغرافیایی مورد مطالعه در تحقیق حاضر می‌باشد - دانشگاه‌های انتخاب شده به صورت تصادفی از قرار زیر می‌باشد:

۱. دانشگاه تهران؛

۲. دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)؛

۳. دانشگاه علامه طباطبائی؛

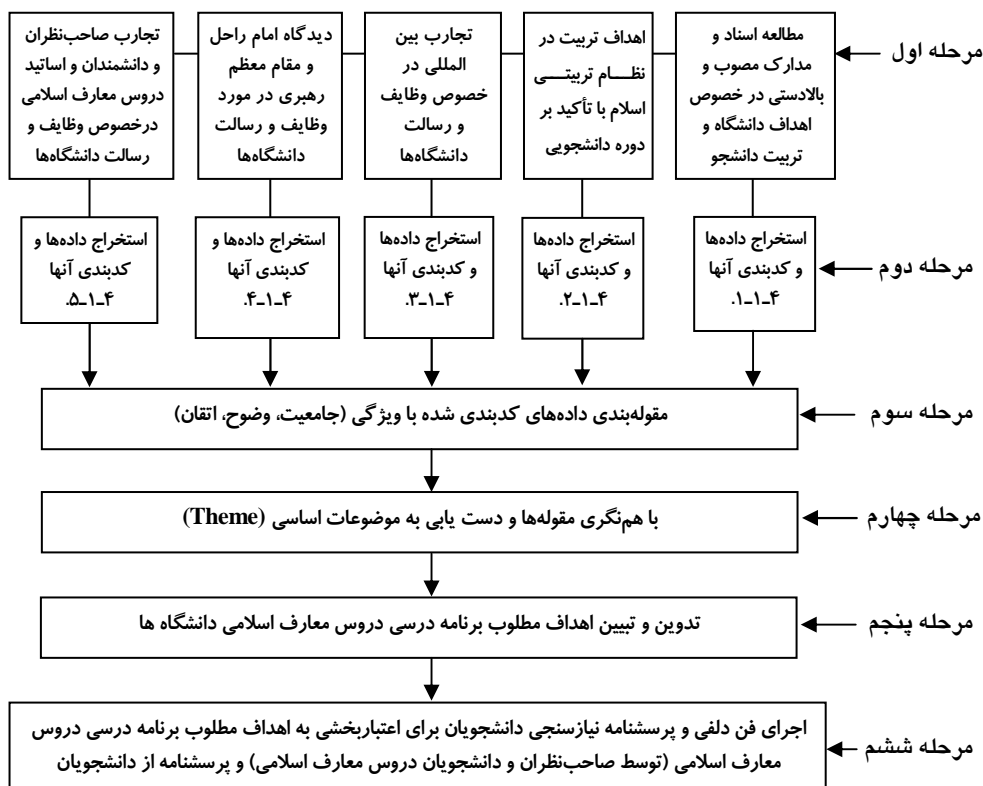
۴. دانشگاه صنعتی امیرکبیر؛

۵. دانشگاه هنر؛

۶. دانشگاه آزاد اسلامی - واحد شمال (پزشکی)؛

مراحل تبیین و تدوین اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی در مقاله جداگانه ارائه شده است و برای اطلاع نمودار ذیل تقدیم می‌گردد.

نمودار مراحل تبیین و تدوین هدف‌های مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی

مراحل تدوین اهداف مطلوب

با توجه به سیاست‌ها و جهت‌گیری‌های کلی آموزش معارف اسلامی در دانشگاه‌ها، وضع مطلوب دروس معارف اسلامی چگونه باید باشد؟

مرحله اول: بر اساس منابع، متون، متدولوژی تحقیق برای تبیین وضع مطلوب دروس معارف اسلامی به مطالعه اسناد کتابخانه‌ای و مصاحبه با صاحب‌نظران دروس معارف اسلامی، در پنج بخش عناصر برنامه درسی مطلوب دروس معارف اسلامی تنظیم گردیده است.

مرحله دوم: استخراج داده‌ها و کدبندی آنها در پنج زمینه مورد مطالعه انجام شد و آماده برای جمع‌بندی عناصر مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی.

مرحله سوم: مقوله‌بندی داده‌های کدبندی شده که دارای جامعیت، وضوح و اتقان می‌باشند انجام گردید.

مرحله چهارم: با هم‌نگری مقوله‌ها و دست‌یابی به موضوعات اساسی. (Theme)

مرحله پنجم: تدوین اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی.

مرحله ششم: اجرای فن دلفی برای اعتبارسنجی هدف‌های مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی.
(توسط صاحب‌نظران دروس معارف اسلامی)
مرحله هفتم: پرسشنامه نظرسنجی از دانشجویان در مورد اهداف مطلوب استخراج شده.

منابع تبیین اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی دانشگاه‌های شهر تهران.

۱. مطالعه اسناد و مدارک مصوب و بالادستی در خصوص اهداف دانشگاه و تربیت دانشجوی.
۴. اهداف تربیت در نظام تربیتی اسلام با تأکید بر دوره دانشجویی.
۴. تجارب بین‌المللی در خصوص وظایف و رسالت دانشگاه‌ها.
۴. دیدگاه‌های امام راحل علیه السلام و مقام معظم رهبری در مورد وظایف و رسالت دانشگاه‌ها.
۵. تجارب صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف اسلامی در خصوص وظایف و رسالت دانشگاه‌ها.

اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی

در پاسخ به سؤال پژوهش «با توجه به سیاست‌ها و جهت‌گیری کلی آموزش معارف اسلامی در دانشگاه‌ها، اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی چگونه باید باشد؟» ابتدا با مطالعه اسناد و مدارک بالادستی اهداف شناسایی گردید و داده‌ها موضوع‌بندی شد و از طریق مقوله‌بندی و موضوعات اساسی^۱ اهداف مطلوب بر اساس منابع پژوهش در هشت محور کلی جمع‌آوری و ارائه گردید، در ادامه برای اعتباربخشی اهداف مطلوب استخراج شده از روش دلفی انفرادی و جمعی و مصاحبه‌های انفرادی نیمه ساختارمند و با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، داده‌ها جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل شدند که نتایج به طور مبسوط ارائه می‌گردد و به روش کمی از طریق پرسشنامه در قالب ۱۹ سؤال از بیش از ۴۰۰ نفر از دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران اعتبارسنجی اهداف مطلوب انجام شد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

تجزیه و تحلیل داده‌ها حاصل از مطالعه منابع پژوهش منجر به استخراج ۳۸۵ کد اولیه گردید. لازم به ذکر است که دسته‌بندی اولیه موضوعات مورد مطالعه و مقایسه تشابهات و تفاوت‌های آنها در ادامه مشخص گردید و کدها بر اساس تشابهات در یک طبقه خاص قرار گرفتند. طبقات اولیه چندین بار بازبینی و با یکدیگر مقایسه شدند، این امر در توسعه طبقات و جاگذاری کدها در طبقه مناسب تأثیر بسزایی داشت و باعث شد تا با تداوم جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آنها، بعضی از طبقات، ادغام و یا طبقات جدیدتری ایجاد شود و در نهایت حول یک محور مشترک (مفهوم انتزاعی) با هم‌نگری مقوله‌ها (طبقات) منجر به دست‌یابی به موضوعات اساسی گردید. نتایج حاصل از این مرحله عبارتند از:

1. Theme.

با هم‌نگری مقوله‌ها (طبقات) و دستیابی به موضوعات اساسی

۱. موضوعات شناختی (اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، علمی، جسمی)
۲. موضوعات نگرشی و ارزشی (اخلاقی و اجتماعی، علمی، جسمی)
۳. موضوعات مهارتی (علمی، مهارتی، اخلاقی، اجتماعی، جسمی)

یک. موضوعات اساسی شناختی

۱. تعمیق شناخت و اعتقاد به مبانی اعتقادی اسلام. (توحید، عدل، نبوت، امامت، معاد)
۲. ارتقا، توسعه و تعمیق شناخت مبانی دینی و سنت‌ها و آگاهی‌ها و علایق اسلامی و تبیین ارزش‌های اسلامی.
۳. تعمیق اخلاق حرفه‌ای با هدف ارتقا.
۴. مطالعه علمی دین، تقویت قدرت تفکر دانشجویان در آیات الهی و هدف خلقت از انسان.
۵. تبیین و ارتقای آگاهی‌های دانشجویان در مورد مفاهیم مربوط به خلقت انسان. (هدایت و رشد، طهارت و حیات طیبه، تقوا و رضوان و عبادت)
۶. تعمیق شناخت سنت‌ها، ارزش‌ها و فرهنگ دینی اسلامی به منظور ایجاد نگرش سالم.
۷. تبیین مبانی نظام اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های حضرت امام خمینی ره و مقام معظم رهبری.

دو. موضوعات اساسی نگرشی و ارزشی

۱. تحکیم و ترویج ارزش‌های اسلامی و انقلابی و اعتلای معرفت دینی.
۲. هدف نهایی تربیت، عبودیت و قرب الی‌الله است.
۳. پرورش قوای فکری، افعال اختیاری، و برخورداری از تعلیم و تعلم صحیح.
۴. خودشکوفایی و فراهم کردن رشد شخصیتی و تزکیه دانشجویان.
۵. تسهیل رشد و تکامل انسان و آرمان‌های والای الهی و انسانی.
۶. عدم تعارض با الگوها و ارزش‌های اسلامی و تضعیف ارزش‌های غربی.
۷. ترویج اصول تعبدی و اجتماعی و علمی اسلام در محیط دانشگاه به صورت ارزشی.
۸. تحکیم و تثبیت و تعمیق هویت دینی، ملی، انسانی دانشجویان.
۹. پرورش شخصیت اجتماعی افراد، نهادینه‌سازی احترام برای انسان‌ها، پیشرفت و ترقی آنها.
۱۰. عدم وابستگی به غرب و شرق و مقابله با ترویج عقاید و افکار انحرافی و هجوم فرهنگی.
۱۱. پرورش انسان‌هایی که علاوه بر کسب تخصص متعهد هم تربیت شوند.
۱۲. تلاش در جهت نهادینه کردن ارزش‌ها و همچنین تحکیم و توسعه ارزش‌های دفاع مقدس و انقلاب اسلامی.

سه. موضوعات اساسی علمی و مهارتی

۱. گسترش مرزهای دانش و تعالی و اشاعه آن و ارائه آموزش‌های مرتبط با عرصه‌های جهانی.
۲. بالا بردن سطح آگاهی عمومی در همه زمینه‌ها و توسعه و اعتلای مرتبط با عرصه‌های جهانی.
۳. تلاش برای تحکیم، تثبیت و تعمیق هویت دینی، ملی و انسانی دانشجویان.
۴. تربیت دانشجویانی مؤثر در استقلال، وحدت، انسجام و توسعه کشور.
۵. تربیت دانشجویانی پژوهشگر، محقق جستجوگر و متخصص مورد نیاز جامعه، به عنوان رهبران آینده.
۶. تربیت همه‌جانبه، وسیع و گسترده دانشجویان که شامل جنبه‌های جسمانی، حیوانی، انسانی، شود. (مادی و جسمانی)

تدوین اهداف مطلوب پیشنهادی

۱. ارتقا و توسعه و تعمیق شناخت مبانی اعتقادی اسلام و تبیین ارزش‌های اسلامی.
 ۲. تبیین مبانی نظام اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های حضرت امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری.
 ۳. تبیین مفاهیم مربوط به خلقت و رشد انسان در اسلام. (هدایت و رشد، طهارت و حیات طیبه، تقوا و رضوان و عبادت)
 ۴. خودشکوفایی و فراهم کردن رشد شخصیتی و تزکیه دانشجویان.
 ۵. تلاش در جهت نهادینه کردن ارزش‌ها و تحکیم و توسعه ارزش‌های دفاع مقدس و انقلاب اسلامی.
 ۶. عدم وابستگی به غرب و شرق و مقابله با ترویج عقاید و افکار انحرافی و هجوم فرهنگی.
 ۷. گسترش مرزهای دانش، تعالی و اشاعه آن و ارائه آموزش‌های مرتبط با عرصه‌های جهانی.
 ۸. تربیت همه‌جانبه، وسیع و گسترده دانشجویان که شامل جنبه‌های جسمانی، حیوانی، انسانی، انسان شود.
- سؤال‌هایی که مطرح است اینکه آیا اعتبارسنجی اهداف فوق توسط صاحب‌نظران و اساتید با روش فن دلفی انفرادی و جمعی مورد توافق واقع خواهد شد؟ آیا اهداف مطلوب استخراج شده از منابع مورد مطالعه و اسناد بالادستی که اعتبارسنجی آن توسط صاحب‌نظران انجام شده است در روش کمی با پرسشنامه توسط دانشجویان نیز مورد تأیید واقع خواهد شد؟

اعتبارسنجی اهداف مطلوب استخراج شده از منابع پژوهش توسط صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف

یک. مشخصات دموگرافیک مشارکت‌کنندگان (صاحب‌نظران)

تعداد ۱۸ نفر از اساتید دروس معارف اسلامی در اعتبارسنجی این قسمت از پژوهش شرکت داشتند. مشخصات مشارکت‌کنندگان در جدول زیر آمده است. میانگین سنی مشارکت‌کنندگان ۴۹ سال بود و دامنه سنی آنان از ۳۹ تا ۶۵ سال بود. میانگین سابقه کار آنان در زمینه آموزش، پژوهش و اجرایی گروه‌های معارف اسلامی ۲۰ سال بود و دامنه سابقه کار آنان از ۱۰ سال تا ۳۰ سال بود.

مشخصات دموگرافیک صاحب‌نظران

میانگین سنی	۴۹ سال
میانگین سابقه کار	۲۰ سال
جنسیت	۱۷ مرد و ۱ زن
رتبه علمی	استاد ۱، دانشیار ۳، استاد یار ۱۱، مربی ۳
تعداد شرکت کنندگان	۱۸ نفر از اساتید و صاحب‌نظران معارف اسلامی

دو. مصاحبه انفرادی نیمه ساختارمند (روش دلفی انفرادی)

در ابتدا پرسشنامه نظرخواهی از صاحب‌نظران تهیه گردید و در اختیار آنان قرار گرفت. بر اساس تدوین اهداف مطلوب پیشنهادی هر یک از اهداف ۸ گانه مشخص شده در یک طیف ۵ گانه مورد سؤال قرار گرفت که نتایج زیر حاصل گردید:

اهداف پیشنهادی مطلوب و نظر صاحب‌نظران

شماره هدف	تعداد شرکت‌کننده	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	فاصله وضع موجود و مطلوب
		۵	۴	۳	۲	۱	
۱	۱۸	۱۲	۳	۲	۱	۰	۱۴
۲	۱۸	۹	۴	۱	۲	۲	۹
۳	۱۸	۱۱	۳	۲	۱	۰	۱۳
۴	۱۸	۸	۷	۱	۱	۱	۱۳
۵	۱۸	۷	۳	۴	۳	۱	۶
۶	۱۸	۱۲	۶	۰	۰	۰	۱۸
۷	۱۸	۶	۴	۳	۳	۲	۵
۸	۱۸	۳	۲	۷	۴	۲	-۱

بر اساس جدول فوق، نظرات و اصلاحات پیشنهادی به صورت سؤال باز در زیر هر سؤال مطرح گردید و هدف پیشنهادی و مصاحبه انفرادی نیمه‌ساختارمند (روش دلفی انفرادی) در ادامه انجام شد و اهم موارد پیشنهادی به شرح زیر ارائه گردید:

۱. در حوزه مطالعه اگر به جای گرایش‌های پنج‌گانه، دروس مورد مطالعه قرار می‌گرفت اهداف عینی‌تری قابل طراحی بود. (p1)

۲. موضوع دفاع مقدس اصلاً در قلمرو دروس معارف اسلامی نیست بلکه دروس دفاع مقدس مدت زمان کوتاهی است که در دانشگاه ارائه می‌گردد و گروه‌های معارف اسلامی متکفل این موضوع نمی‌باشند. (p1, p5)

۳. در قسمت تربیت همه‌جانبه (جسمانی، انسانی، ...) که در اهداف آمده از جمله اهداف دروس معارف اسلامی نمی‌باشد، بلکه این اهداف عظیمی است که مجموعه آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها و همه مراکز تربیتی و تبلیغی و از جمله حوزه‌ها درصدد آن هستند، لذا نباید آن را در این تحقیق و اهداف آن برجسته ساخت. (p1, p14)

۴. دروس معارف اسلامی در مجموع بر اساس کتاب، سنت، فلسفه و اخلاق اسلامی عرضه می‌شوند نه مبانی خاص که در اهداف آمده است. (p1, p8)

۵. واژه حیوانی در تربیت واژه مناسبی نیست بهتر است به جای آن کلمه مادی ذکر شود. (p2, p3)

۶. در مورد عرصه‌های جهانی برای آموزش‌های مرتبط فقط به گسترش مرزهای دانش و تعالی ختم نمی‌شود بلکه جنبه‌های دیگری را نیز شامل می‌گردد. (p1, p2)

۷. در مورد عدم وابستگی و مقابله با افکار انحرافی و هجوم فرهنگی دو مقوله جدا از هم هستند و در اهداف بایستی در محورهای جداگانه بحث شوند. (p1, p4, p5, p7)

۸. در هدف مربوط به خلقت و رشد انسان فقط اهداف آموزشی دروس معارف اسلامی مربوط به رشد است و کلمه خلقت حذف شود. (p2, p8)

۹. در هدف مربوط به استقلال ملی در جمله‌ای که هدف نوشته شده با بقیه جمله سنخیت ندارد بایستی حذف شود و در جملات دیگر سازماندهی محتوای مناسب‌تری صورت گیرد.

۱۰. در هدف مربوط به گسترش یک جهت‌گیری در تدوین اهداف برنامه درسی می‌باشد نه یک هدف خاص. (p10)

۱۱. مبانی اعتقادی اسلام و تبیین ارزش‌های اسلامی بسیار کلی است و در صورتی که مذهب رسمی کشور را بخواهیم به طور مشخص مطرح کنیم بایستی از کلماتی نظیر اسلام ناب محمدی (ﷺ) و ... استفاده شود. در تبیین جامع هدف شماره ۱. (p1, p4, p5)

۱۲. بقیه مشارکت‌کنندگان نظرات مشابه‌ای ارائه دادند که فراوانی آنها در تدوین و به اجماع رسیدن در روش دلفی انفرادی مورد توجه واقع گردید.

سه. مصاحبه به صورت دسته جمعی (روش دلفی کنفرانس)

بر اساس منابع پژوهش و داده‌های استخراج شده و کدبندی اهداف پیشنهادی، در مرحله دوم، پرسشنامه اعتبارسنجی از صاحب‌نظران تهیه گردید و در قسمت قبل توضیح داده شد. در ادامه برای تکمیل مراحل اعتبارسنجی اهداف پیشنهادی در بهمن ماه و اسفند ماه ۱۳۹۰ و فروردین ماه ۱۳۹۱ در چهار جلسه مشترک با حضور صاحب‌نظران، اساتید دروس معارف اسلامی در معاونت امور اساتید قم و دانشگاه معارف اسلامی قم، اهداف مورد اعتبارسنجی قرار گرفت و صورت جلسه و توافقات به صورت مکتوب در سوابق پژوهش موجود می‌باشد.

تدوین نهایی اهداف مطلوب

تدوین نهایی اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی بر اساس مطالعه نظام‌مند از اسناد بالادستی و تحلیل محتوا و با هم‌نگری موضوعات و استخراج موضوعات اساسی و تهیه اهداف مطلوب و تهیه پرسشنامه اعتبارسنجی انفرادی و جمعی صاحب‌نظران به روش دلفی پس از ۳۰ سال از فعالیت گروه‌های معارف اسلامی به عنوان یک اقدام اساسی و مبنایی در این پژوهش محقق گردید.

یکی از توفیقات پژوهش جواب‌گویی شایسته به سؤال پژوهش در مورد اهداف مطلوب می‌باشد که مورد تأیید منابع پژوهش، اساتید دروس معارف اسلامی، صاحب‌نظران و سیاستگذاران برنامه درسی دروس معارف اسلامی دانشگاه‌ها قرار گرفته است. اهداف نهایی مطلوب دروس معارف اسلامی عبارتند از (تنظیم نهایی):

اهداف مطلوب برنامه درسی دروس معارف اسلامی (پس از اعتبارسنجی صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف اسلامی)

۱. تبیین، توسعه، تعمیق و تصحیح بینش و نگرش دانشجویان درباره اسلام ناب محمدی (ﷺ).
۲. تبیین نقش دین و کارکردهای آن در زندگی و سعادت انسان.
۳. شناساندن قرآن و اهل‌بیت (علیهم‌السلام) به عنوان منبع اساسی کسب معارف اسلامی و تلاش برای ایجاد ارتباط همه جانبه با آنها.
۴. فراهم کردن زمینه‌های رشد شخصیتی و فضائل اخلاقی و تزکیه دانشجویان.
۵. تبیین مبانی نظام اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های امام خمینی (ره) و رهبر معظم انقلاب اسلامی و تبیین و ایجاد علاقه‌مندی به ارزش‌های انقلاب اسلامی و دفاع مقدس.
۶. آگاهی‌بخشی در جهت مقابله با عقاید، افکار و اندیشه‌های انحرافی روز و پاسخ‌گویی مناسب و صحیح به شبهات اساسی و مقابله با آنان.
۷. شناساندن دشمنان اسلام و ایران اسلامی و ترفندهای آنان و راهکارهای مقابله با ایشان.
۸. تقویت غیرت دینی و هویت اسلامی و ملی و روح خود باوری و استقلال فکری.
۹. گسترش آگاهی‌ها و تعالی و اشاعه دانش و ارائه آموزش‌های مرتبط با حوزه دین و باورهای اسلامی.

اهداف مطلوب استخراج شده از منابع مورد مطالعه و در مرحله بعد اعتبارسنجی توسط صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف اسلامی در قالب ۱۹ سؤال از پرسشنامه انجام شد که نتایج اعتبارسنجی توسط دانشجویان به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

رشته تحصیلی جمعیت نمونه

ردیف	گرایش تحصیلی	فراوانی مطلق (تعداد)	فراوانی نسبی (درصد)
۱	علوم انسانی	۱۷۵	۴۲/۳
۲	هنر	۳۰	۷/۲
۳	پزشکی	۷۶	۱۸/۳
۴	فنی مهندسی	۱۰۰	۲۴/۲
۵	پرستاری	۳۳	۸
	جمع کل	۴۱۴	۱۰۰

اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی

فراوانی نظرات بر حسب نمونه دانشگاه‌های مورد پژوهش در خصوص اهداف یادگیری برنامه درسی دروس معارف اسلامی (وضع موجود)

ردیف	عناوین شاخص‌ها	نامشخص		خیلی زیاد		زیاد		متوسط		کم		خیلی کم		جمع کل
		P	F	P	F	P	F	P	F	P	F	P	F	
۱	تبیین، توسعه، تعمیق بینش و نگرش دانشجویان درباره اسلام ناب محمدی (ﷺ)	۰.۲	۱	۴.۱	۵.۷	۴.۷	۱۱.۴	۱۵.۸	۳۸.۲	۱۱.۹	۲۸.۷	۵.۸	۱.۴	۴۱۴
۲	تصحیح بینش و نگرش دانشجویان درباره اسلام ناب محمدی (ﷺ)	۰.۵	۲	۲.۰	۴.۸	۵.۲	۱۲.۶	۱۲.۷	۳۰.۷	۱۳.۰	۳۱.۴	۸.۳	۲.۰	۴۱۴
۳	تبیین نقش دین و کارکردهای آن در زندگی دنیوی انسان	۱.۹	۸	۲.۱	۵.۱	۶.۴	۱۵.۵	۱۴.۰	۳۳.۸	۱۱.۹	۲۸.۷	۶.۲	۱.۵	۴۱۴
۴	تبیین نقش دین و کارکردهای آن در زندگی اخروی (آخرت) انسان	۱.۲	۵	۳.۶	۸.۷	۱۰.۰	۲۴.۲	۱۴.۶	۳۵.۳	۸.۴	۲۰.۴	۴.۳	۱۰.۴	۴۱۴
۵	شناساندن قران و اهل بیت به عنوان منبع اساسی کسب معارف اسلامی به دانشجویان	۰.۲	۱	۳.۷	۸.۹	۸.۰	۱۹.۳	۱۴.۶	۳۵.۳	۹.۶	۲۳.۲	۵.۴	۱.۳	۴۱۴
۶	تلاش برای ایجاد ارتباط همه جانبه با قران و اهل بیت توسط دانشجویان	۰.۲	۱	۲.۲	۵.۳	۵.۲	۱۲.۶	۱۰.۸	۲۶.۱	۱۴.۱	۳۴.۱	۹.۰	۲.۱	۴۱۴
۷	فراهم کردن زمینه‌های رشد شخصیتی دانشجویان	۰.۷	۳	۱.۵	۳.۶	۳.۲	۷.۷	۱۰.۱	۲۴.۴	۱۲.۶	۳۰.۴	۱۳.۷	۳.۱	۴۱۴
۸	فراهم کردن زمینه‌های رشد فضایل اخلاقی و تزکیه دانشجویان	۱	۴	۱.۹	۴.۶	۴.۱	۹.۹	۱۰.۸	۲۶.۱	۱۳.۳	۳۲.۱	۱۰.۹	۲.۳	۴۱۴

ردیف	عناوین شاخص‌ها	نام‌شخص		خیلی زیاد		متوسط		کم		خیلی کم		جمع کل
		P	F	P	F	P	F	P	F	P	F	
۹	تبیین مبانی نظام اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های حضرت امام خمینی و حضرت آیت الله خامنه‌ای	۱۲	۵	۱۷٫۶	۸۱	۱۹٫۶	۲۴٫۹	۷۷	۱۸٫۶	۷۵	۱۸۱	۴۱۴
۱۰	تبیین و ایجاد علاقه‌مندی به ارزش‌های انقلاب اسلامی و دفاع مقدس	۱۷	۷	۱۰۱	۶۸	۱۶٫۴	۱۰۷	۹۴	۲۲٫۷	۹۶	۲۳٫۲	۴۱۴
۱۱	آگاهی‌بخشی در جهت مقابله با عقاید، افکار و اندیشه‌های انحرافی روز	۱۴	۶	۷	۶۴	۱۵٫۵	۱۴۲	۳۴٫۳	۲۱٫۵	۸۴	۲۰٫۳	۴۱۴
۱۲	باسخ‌گویی مناسب و صحیح به شبهات اساسی و مقابله با آنان	۲۴	۱۰	۴٫۶	۴۱	۹٫۹	۱۳۴	۳۲٫۴	۲۲٫۲	۱۱۸	۲۸٫۵	۴۱۴
۱۳	شناساندن دشمنان اسلام و ایران اسلامی و ترندهای آنان و راهکارهای مقابله با ایشان	۱۲	۵	۴۷	۷۶	۱۸٫۴	۹۹	۲۳٫۹	۲۷٫۸	۷۲	۱۷٫۴	۴۱۴
۱۴	تقویت غیرت دینی و هویت اسلامی و ملی دانشجویان	۰٫۵	۲	۷	۴۸	۱۱٫۶	۱۳۴	۳۲٫۴	۲۵٫۱	۹۷	۲۳٫۴	۴۱۴
۱۵	تقویت روح خودباوری و استقلال فکری دانشجویان	۰٫۷	۲	۱۷	۴۷	۱۱٫۴	۱۱۰	۲۶٫۶	۲۶٫۱	۱۲۹	۳۱٫۲	۴۱۴
۱۶	گسترش آگاهی‌ها و تعالی و اشاعه دانش دانشجویان	۱۲	۵	۱۹	۶۱	۱۴٫۷	۱۳۰	۳۱٫۴	۲۴٫۴	۹۸	۲۳٫۷	۴۱۴
۱۷	ارایه آموزش‌های مرتبط با حوزه دین و باورهای اسلامی دانشجویان	۱	۴	۲۱	۵۱	۱۸٫۴	۱۵۵	۳۷٫۴	۲۶٫۳	۴۹	۱۱٫۸	۴۱۴
۱۸	میزان صراحت اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی	۱	۴	۲۶	۵۵	۱۳٫۳	۱۵۰	۳۶٫۲	۲۲٫۵	۸۶	۲۰٫۸	۴۱۴
۱۹	قابلیت وصول اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی	۰٫۷	۳	۱۶	۳۹	۱۱٫۸	۱۴۵	۳۵	۲۴٫۲	۱۰۱	۲۴٫۴	۴۱۴

به دلیل اینکه در جدول مربوط به اهداف مطلوب ۱۹ گانه فوق، مطلوب برابر با صد درصد لحاظ شده است در هر ردیف از وضعیت خیلی کم تا پنجمین وضعیت که خیلی زیاد می‌باشد. درصدی که نشان داده شده است میزان تحقق آن هدف در وضعیت موجود می‌باشد یا درجه اهمیت یا تحقق آن هدف از نگاه دانشجویان در شرایط موجود در یک طیف پنج‌گانه.

عدم انطباق و جامعیت اهداف در شرایط موجود از دیدگاه دانشجویان

زیرطبقات تشکیل دهنده این طبقه حکایت از آن دارد که اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی از جامعیت و روزآمدی لازم برخوردار نیست. مبتنی نبودن اهداف بر نیازهای امروز جامعه و جوانان و نیازهای حرفه‌ای آنان، مبهم بودن تعدادی از اهداف و یک بعدی بودن آنها، زیرطبقاتی هستند که دلالت بر عدم جامعیت اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی در شرایط موجود دارند. دانشجویان اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی را حداقلی می‌دانند و خواستار بازنگری و ارتقاء اهداف با نیازها و شرایط موجود می‌باشند:

بیشترین فراوانی وضع موجود مربوط به اهداف شماره ۲، ۳، ۴، ۷، ۸، ۱۰، ۱۲ و ۱۵ می‌باشد.

کمترین فراوانی وضع موجود مربوط به اهداف شماره ۴، ۵، ۹ و ۱۷ می‌باشد.

به دلیل اینکه گزینه ۱ و ۲ و حاصل جمع آن فراوانی شرایط موجود می‌باشد، می‌توان اینگونه تفسیر کرد که بیشترین فراوانی در اهدافی می‌باشد که دانشجویان علاقه‌مند به تغییر در آنها به صورت اساسی می‌باشند و از تعداد ۱۹ گزینه سؤالات مربوط به اهداف، تعداد ۸ مورد فوق را شامل می‌شود.

اعتبارسنجی اهداف آموزشی مطلوب، دروس معارف اسلامی

در پاسخ به سؤال پژوهش «اهداف آموزشی مطلوب، دروس معارف اسلامی دانشگاه با توجه به نیاز دانشجویان کدام است؟»

اعتبارسنجی اهداف آموزشی مطلوب، دروس معارف اسلامی از دیدگاه دانشجویان و نیازهای موجود

شماره هدف	عناوین شاخص‌ها	وضع موجود (درصد)	وضع مطلوب (درصد)	فاصله وضع موجود و مطلوب (نیاز) (درصد)
۱	تبیین، توسعه، تعمیق بینش و نگرش دانشجویان درباره اسلام ناب محمدی ﷺ	۴۳	۱۷	۲۶
۲	تصحیح بینش و نگرش دانشجویان درباره اسلام ناب محمدی ﷺ	۶۱٫۵	۱۸٫۵	۴۳
۳	تبیین نقش دین و کارکردهای آن در زندگی دنیوی انسان	۵۳٫۵	۲۰٫۵	۳۳

شماره هدف	عناوین شاخص‌ها	وضع موجود (درصد)	وضع مطلوب (در صد)	فاصله وضع موجود و مطلوب (نیاز) (درصد)
۴	تبیین نقش دین و کارکردهای آن در زندگی اخروی (آخرت) انسان	۴۰,۵	۳۳	۷,۵
۵	شناساندن قرآن و اهل بیت به عنوان منبع اساسی کسب معارف اسلامی به دانشجویان	۳۶	۲۸	۸
۶	تلاش برای ایجاد ارتباط همه جانبه با قرآن و اهل بیت توسط دانشجویان	۵۶	۱۸	۳۸
۷	فراهم کردن زمینه‌های رشد شخصیتی دانشجویان	۶۳,۵	۱۱	۵۲,۵
۸	فراهم کردن زمینه‌های رشد فضایل اخلاقی و تزکیه دانشجویان	۵۸,۵	۱۴,۵	۴۴
۹	تبیین مبانی نظام اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های حضرت امام خمینی و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای	۳۷	۳۷	۰
۱۰	تبیین و ایجاد علاقه‌مندی به ارزش‌های انقلاب اسلامی و دفاع مقدس	۵۵	۲۶,۵	۲۸,۵
۱۱	آگاهی‌بخشی در جهت مقابله با عقاید، افکار و اندیشه‌های انحرافی روز	۴۲	۲۲,۵	۱۹,۵
۱۲	باسخ گویی مناسب و صحیح به شبهات اساسی و مقابله با آنان	۵۱	۱۴,۵	۳۶,۵
۱۳	شناساندن دشمنان اسلام و ایران اسلامی و ترفندهای آنان و راهکارهای مقابله با ایشان	۴۵	۳۰	۱۵
۱۴	تقویت غیرت دینی و هویت اسلامی و ملی دانشجویان	۴۸,۵	۱۷,۵	۳۱
۱۵	تقویت روح خود باوری و استقلال فکری دانشجویان	۵۷,۵	۱۵,۵	۴۲
۱۶	گسترش آگاهی‌ها و تعالی و اشاعه دانش دانشجویان	۴۸	۱۹	۲۹
۱۷	ارائه آموزش‌های مرتبط با حوزه دین و باورهای اسلامی دانشجویان	۳۸	۲۳,۵	۱۴,۵
۱۸	میزان صراحت اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی	۴۳,۵	۲۰	۲۳,۵
۱۹	قابلیت وصول اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی	۴۹	۱۶	۳۳
میانگین		۴۶,۵	۲۱,۵	۲۵

شاخص‌های اهداف آموزشی مطلوب و نیاز دانشجویان

شاخص‌های اهداف آموزشی مطلوب که می‌بایست به عنوان بالاترین فراوانی نیاز مورد دقت نظر در تصمیم‌گیری‌های برنامه درسی دروس معارف اسلامی از نظر دانشجویان قرار داده شود عبارتند از:

شاخص‌های اهداف آموزشی مطلوب و نیاز دانشجویان

شماره شاخص هدف	عناوین شاخص	فاصله وضع موجود و مطلوب (نیاز) (درصد)
۲	تصحیح بینش و نگرش دانشجویان درباره اسلام ناب محمدی ﷺ	۴۳
۷	فراهم کردن زمینه‌های رشد شخصی دانشجویان	۵۲,۵
۸	فراهم کردن زمینه‌های رشد فضایل اخلاقی و تزکیه دانشجویان	۴۴
۱۲	پاسخ‌گویی مناسب و صحیح به شبهات اساسی و مقابله با آنان.	۳۶,۵
۱۵	تقویت روح خود باوری و استقلال فکری دانشجویان	۴۲
۱۹	قابلیت وصول اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی	۳۳

الزامات در طراحی و بازنگری اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی در آینده به لحاظ نیازهای واقعی و روز آمد دانشجویان

۱. اهداف مطلوب متناسب با نیازهای روزآمد دانشجویان.

۲. توجه لازم و متوازن به سه بعد نگرشی - دانشی - مهارتی در تدوین اهداف.

۳. آشناسازی با مسئولیت‌ها، تعهدات مهارتی و حرفه‌ای، مسائل و تنگناهای اجتماعی.

۴. توانایی درک و فهم ارزش‌های اسلامی و حرفه‌ای در تشخیص رفتارها و تصمیم‌های درست از نادرست.

۵. مقید شدن به رفتارهای اخلاقی و اسلامی در جنبه‌های فردی، اجتماعی، حرفه‌ای.

۶. ایجاد زمینه‌های مساعد برای هدایت دانشجویان به سمت نیازهای برتر و نیازهای رشد و بالندگی.

۷. نهادینه کردن رفتارهای اخلاقی و اعتقادی در دانشجویان همراه با ارائه برنامه خاص برای دستیابی به اهداف.

۸. تقویت رویکرد افزایش یادگیری‌های عمیق و معنی‌دار و قابل استفاده در موقعیت‌های واقعی زندگی.

خلاصه یافته‌ها

بر اساس نتایج این پژوهش، نظر موافق اکثریت دانشجویان مورد مطالعه نسبت به اهداف برنامه درسی دروس معارف اسلامی و نیازهای ابراز شده در پاسخ‌گویی به پرسشنامه محقق ساخته، نشانگر آن است که نسل دانشجوی

برخلاف تصور، آمادگی لازم برای دریافت حقایق دینی که نیاز فطری بشر است را دارا می‌باشد. لذا با عنایت به وجود نظرات و نیازهای دانشجویان و یافته‌های پژوهش در این زمینه پیشنهاد می‌گردد تغییرات برنامه درسی دروس معارف اسلامی بر مبنای نیازسنجی دانشجویان و طی دوره‌های پنج‌ساله مورد تجدیدنظر قرار داده شود و نظرات و نیازهای دانشجویان مورد توجه قرار گیرد تا رضایت‌مندی آنان و حضور فعال آنها در محیط یادگیری ارتقا یابد. لذا انجام پژوهش و نیازسنجی دانشجویان در سطح ملی با هدف بررسی تأثیر این دروس بر دانشجویان و عوامل مرتبط با آن و نیازهای دانشجویان در برنامه درسی دروس معارف اسلامی توصیه می‌گردد. تحقیق حاضر باید در سطح کشور انجام شود تا نتایج پژوهش در سطح وسیع ملی نیز مورد ارزیابی قرار گیرد. مبنای نظری این پژوهش، طراحی، تدوین و اعتبارسنجی اهداف مطلوب از طریق اسناد بالادستی، اعتبارسنجی صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف اسلامی و بر اثر یافته‌های پژوهش از طریق پرسشنامه تکمیل شده توسط ۴۱۴ دانشجو از دانشگاه‌های تهران - تهران - امیرکبیر - هنر - علامه طباطبائی - علوم پزشکی بقیه‌الله (عج) و دانشگاه آزاد واحد شمال تهران، مبنای علمی و روشی مناسب و قانونمند را در حوزه مطالعات آموزشی و برنامه‌ریزی درسی دروس معارف اسلامی برای سیاست‌گذاری و تغییر براساس توجه به دیدگاه اساتید و صاحب‌نظران و دانشجویان و مطالعه اسناد بالادستی در مطالعات جامع‌نگر فراروی مسئولان محترم نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها و معاونت محترم امور اساتید دروس معارف اسلامی و مسئولین و پژوهشگران متعهد دانشگاه معارف اسلامی قم قرار می‌دهد.

براساس اهداف مطلوب الگوی پیشنهادی توجه به تعالی و رشد انسان و پرورش همه جانبه او و رسیدن به مرتبه بندگی و عبودیت از مؤلفه‌های اصلی اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی می‌باشد. از دیدگاه اندیشمندان عرصه تعلیم و تربیت و بزرگان و رهبران دینی مانند امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری نتایج تحقیقاتی در حوزه این پژوهش مورد تأیید قرار گرفته است.

علامه طباطبائی، هدف تربیت دینی را مجموعه‌ای از معارف مربوط به حقیقت انسان، جهان و مقدرات متناسب با آن که در زندگی مورد عمل قرار گیرد، تعریف کرده‌اند. (طباطبائی، ۱۳۸۶)

در زمینه مطالعات بین‌المللی، مایکل پترسون^۱ اهداف دین را متشکل از مجموعه‌ای از اعتقادات، اعمال و احساسات (فردی و جمعی) می‌داند که حول مفهوم حقیقت‌نمایی سامان یافته است. (پترسون و دیگران، ۱۳۷۹)

در پژوهش دیگری، احمدی معتقد است اهداف تربیت دینی فعال‌سازی، سالم‌سازی، خلوص و رشد کارکردهای قلب در جهت قرب به پروردگار عالم است. (احمدی، ۱۳۷۴) اگر تربیت دینی با چنین تعریفی تحقق پذیرد، هدایت سایر سطوح شخصیت به سادگی امکان‌پذیر خواهد بود. در غیر این صورت، تربیت دینی کاری بس دشوار و تلخ جلوه خواهد کرد.

1. Maykel pterson.

محسن ایمانی، در یافته‌های پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود در تعریف اهداف تربیتی در بعد اجتماعی آورده است: «اهداف تربیتی در بعد اجتماعی، تأمین تمهیدات لازم جهت متجلی ساختن ارزش‌ها و ضوابط مطلوب اجتماعی در فرد به منظور مؤثر بودن او در برخوردهای اجتماعی، اعم از هدایت دیگران، مخالف با نظرات غیر منطقی، توافق، سازگاری و اموری نظیر آنهاست». (ایمانی، ۱۳۶۸)

امام خمینی علیه السلام به عنوان مرجعیت دینی جامعه ایران اهداف تربیت را هدایت دانسته‌اند و آن را وسیله شکوفا شدن فطرت و استعدادهای نهفته انسان تلقی می‌کنند. انسان دارای ابعاد متعدد وجودی است که لازم است با فراهم‌سازی موقعیت‌های تربیتی مناسب، مجموعه استعدادهای وی به رشد برسد. براین اساس، رسالت تربیتی و اهداف مطلوب دانشگاه به پرورش بعد عقلانی و دانشی محدود نشده در کنار اهداف عقلانی، شامل ابعاد دینی - اجتماعی نیز می‌شود. (امام خمینی، ۱۳۸۵: ۱۲ / ۴۱۳)

امام خمینی علیه السلام در تبیین رسالت و اهداف مطلوب مؤسسات آموزش عالی، معتقدند که تربیت جوانانی آگاه از اهداف اسلام، مطلع از فرهنگ غنی و مستقل اسلامی - ایرانی و متعهد به مصالح کشور بوده و بر این اساس، دانشگاه باید در راستای نجات فرد از نادانی، ایجاد زمینه تعالی فرد در جهت تکامل و رسیدن به مقام عبودیت گام‌های اساسی بردارد. (همان: ۱۴ / ۳۳)

در پژوهش مشابه در مورد اهداف مطلوب از دیدگاه دانشجویان در دروس معارف، یوسفی لویه معتقد است علاوه بر افزایش سطح آگاهی آنان باید رفتارها را نیز در تربیت اصلاح کند.

در یافته‌های پژوهشی یوسفی لویه، در پژوهش در مورد جایگاه نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری و روحانیون در دانشگاه‌ها به هم‌زمانی طراحی اهداف در بعد دانشی، نگرشی، مهارتی تأکید شده است. (یوسفی لویه، ۱۳۸۸)

در پژوهش حاضر در طراحی و تدوین اهداف مطلوب دروس معارف اسلامی، از پژوهش‌های گذشته در داخل کشور و تجارب بین‌المللی در تعیین اهداف مطلوب دانشگاه‌ها و همچنین مطالعات اسناد بالادستی استفاده شده است. اعتبارسنجی اهداف مطلوب طراحی و تدوین شده توسط صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف اسلامی به عنوان یکی از ارزنده‌ترین یافته‌های پژوهش جامع و مورد توافق در این زمینه می‌باشد. در مرحله پایانی طراحی و تدوین اهداف مطلوب از طریق پرسشنامه یافته‌های پژوهش در معرض قضاوت و نظر دانشجویان قرار داده شد.

یکی از یافته‌های این پژوهش که به عنوان پژوهش هدف محور با الگوی کلاین بدان یافته است طراحی اهداف مطلوب با ۹ هدف مشخص و مورد توافق، اسناد بالادستی، صاحب‌نظران و اساتید دروس معارف اسلامی و دانشجویان می‌باشد که برای اولین مرتبه پس از قریب ۳۰ سال از فعالیت گروه‌های معارف اسلامی در دانشگاه‌ها به صورت جامع و مورد توافق همگان تدوین و اعتبارسنجی لازم توسط اساتید و دانشجویان انجام شده است و از یافته‌های ارزشمند این پژوهش به شمار می‌رود.

جدول مقایسه، نیازهای موجود، راه کارهای رفع نیازهای آموزشی

نیازهای اساسی شرایط موجود	راهکارهای رفع نیاز
- عدم انطباق و جامعیت اهداف با نیازهای روز آمد دانشجویان	- اهداف متناسب با نیازهای روزآمد دانشجویان - تقویت رویکرد و افزایش یادگیری‌های عمیق و معنی دار و قابل استفاده در موقعیت‌های واقعی زندگی
- ابهام در اهداف با توجه به نیازهای دانشجویان - کلی بودن اهداف و عدم توجه لازم به جنبه‌های کاربردی	- نهادینه کردن رفتارهای اخلاقی و اعتقادی در دانشجویان همراه با ارائه برنامه خاص برای دستیابی به اهداف
- محدود کردن اهداف آموزشی به بُعد دانشی - عدم توجه به بعد مهارتی	- توجه به نیاز دانشجویان در هر سه حیطه دانش، نگرش و مهارت
- عدم توجه لازم اهداف به نیازهای موجود دانشجویان و لزوم بازنگری در آنها	- آشناسازی با مسئولیت‌ها، تعهدات مهارتی و حرفه‌ای و مسائل و تنگناهای اجتماعی
- عدم پاسخ‌گویی مناسب و صحیح به شبهات اساسی و مقابله با آنان	- ایجاد زمینه‌های مساعد برای هدایت دانشجویان به سمت نیازهای برتر و نیازهای رشد و بالندگی - توانایی درک و فهم ارزش‌های اسلامی و حرفه‌ای در تشخیص رفتارها و تصمیم‌های درست از نادرست

نیازهای موجود و راه کارهای رفع نیازهای آموزشی

پیشنهاد‌های پژوهشی

۱. لازم است مشابه این تحقیق در سطح کشور اجرا شود و با شناسایی نیازهای دانشجویان اهداف مطلوب برنامه‌های درسی دروس معارف اسلامی مورد بازنگری قرار گیرد.
۲. به دلیل ویژگی‌های این تحقیق راجع به برنامه درسی پنهان و تأثیر آن در اهداف آموزشی معارف اسلامی مطالعه‌ای وسیع انجام نگرفت. بنابراین پیشنهاد می‌شود پژوهشگران در خصوص ابعاد پنهان اهداف مطلوب برنامه درسی معارف اسلامی دانشگاه‌ها تحقیق کنند.
۳. با توجه به آموزه‌های قرآن و احادیث اهل بیت علیهم السلام و همچنین بر اساس ضرورت‌ها و نیازهای عصر کنونی پژوهش عمیق و همه جانبه‌ای در ارتباط با مبانی اهداف مطلوب برنامه‌ریزی درسی معارف اسلامی دانشگاه‌ها به صورت جامع صورت گیرد.

منابع و مأخذ

۱. احمدی، سید احمد، ۱۳۷۴، *اصول و روش‌های تربیت در اسلام*، تهران، جهاد دانشگاهی.
۲. ادیب حاج باقری، محسن و سرور پرویزی و مهوش صلصالی، ۱۳۸۹، *روش‌های تحقیق کیفی*، تهران، انتشارات بشری.
۳. امام خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۸۵، *صحیفه نور*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۴. ایمانی، محسن، ۱۳۶۸، *تعریف اهداف تربیتی در بعد اجتماعی*، تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
۵. پترسون، مایکل و دیگران، ۱۳۷۹، *عقل و اعتقاد دین ی*، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران، طرح نو.
۶. حافظ‌نیا، محمدرضا، ۱۳۸۹، *مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی*، تهران، سمت، ج ۱۷.
۷. دلاور، علی، ۱۳۸۵، *مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی*، تهران، رشد، ج ۵.
۸. دواس، وی، ۱۳۸۹، *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نائینی، تهران، نشر نی.
۹. زارعی زوارکی، اسماعیل، ۱۳۸۶، «بررسی دوره دکتری تکنولوژی آموزشی در سطح جهانی جهت ارائه برنامه‌ای جامع برای راه‌اندازی این دوره در دانشگاه علامه طباطبائی»، *فصلنامه علمی پژوهشی روان‌شناسی تربیتی*، سال سوم، شماره ۹.
۱۰. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۸۶، *تفسیر المیزان*، ج ۱۰، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم، اسلامی.
۱۱. کلاین، فرانسیس، ۱۳۷۷، «استفاده از یک الگوی تحقیقاتی به عنوان راهنمای فرآیند برنامه‌ریزی درسی»، ترجمه دکتر محمود مهرمحمدی، *فصلنامه تعلیم و تربیت*.
۱۲. مورگان، ۱۳۷۲، *مقدمه‌ای بر نمونه‌گیری در تحقیق*، ترجمه حسن سرایی، تهران، سمت.
۱۳. مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ۱۳۸۹، مرکز آمار، تهران.
۱۴. یوسفی لویه، مجید، ۱۳۸۸، *جایگاه نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها*، تهران، انتشارات معاونت پژوهشی نهاد.

15. Burns N, Grove SK, 2005, *The practice of nursing research: Conduct, critique, and utilization*: WB saunders Co.

16. Salsale MM, A. Charaghe, M, 2007, *Grounded theory in medicine*, Boshra publication.

17. Speziale H, Carpter D, 2007, *Qualitative research in nursing: Advancing the humanistic imperative*: Lippincott Williams & Wilkins.

18. Strauss A, Corbin J, 1998, *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*: Sage Publications, Inc.

